

УДК 372.882.1

**ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗАНОГО НАВЧАННЯ УСНОГО І ПИСЕМНОГО
МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У МЕТОДИЧНІЙ СПАДЩИНІ О. БІЛЯЄВА**

Валентина Бадер

*Слов'янський державний педагогічний університет
кафедра теорії і практики початкової освіти,
вул. Генерала Батюка, 19, 84116, Слов'янськ, Донецької області, Україна,
тел.: (+3806262) 3 97 50, e-mail: v_bader@i.ua*

У статті розглядається методична спадщина О. Біляєва в аспекті навчання усного й писемного мовлення школярів; узагальнюються ідеї видатного вченого щодо методики організації і проведення уроків розвитку мовлення; з'ясовується роль методичних напрацювань науковця в подальшому розвитку української лінгводидактики.

Ключові слова: українська лінгводидактика; зміст, форми, методи і засоби навчання; взаємозв'язане навчання усного і писемного мовлення; лінгводидактична система; комунікативно-мовленнєві вміння і навички.

Актуалізація й реалізація лінгводидактичного й науково-педагогічного напрацювань науковців відіграє величезну роль у загальному процесі становлення і розвитку української лінгводидактики, реформуванні й оновленні вітчизняної мовної освіти. Джерелами для вирішення сьогоденних проблем української лінгводидактики є праці талановитих українських науковців, серед яких визначну роль відіграв науково-методичний доробок О. Біляєва та М. Шкільника. Автори шкільних підручників, посібників, низки методичних статей – вони зробили корисну справу в історії становлення й розвитку вітчизняної лінгводидактики, а їх імена ще багато десятиліть із вдячністю будуть згадувати нащадки.

Теоретик і практик, фундатор потужної в Україні школи вчених-методистів, на працях якого зросло не одне покоління талановитих науковців, О. Біляєв зробив вагомий внесок у лінгводидактичну теорію і практику навчання мови, удосконалення змісту, форм, методів навчання, зокрема в такий її важливий напрям, як розвиток усного й писемного мовлення.

Як свідчить ретроспективний аналіз праць науковця, він намагався розв'язати надзвичайно широке коло лінгводидактичних проблем: визначення змісту навчання (створив не одне покоління шкільних програм і підручників, концепції навчання, розробляв проблему форм навчання (аспектні уроки, уроки розвитку зв'язного мовлення) удосконалював методи навчання, постійно оновлював методику вивчення вузлових питань шкільного курсу української мови. Особливо значущим нам видається внесок О. Біляєва в розробку теоретичних засад розвитку усного й писемного мовлення школярів. Його науковий доробок став підґрунтям для створення не однієї лінгводидактичної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок особистості.

Так, ще наприкінці 60-х – на початку 70-х років під час розробки нових програм і підручників з української мови науковець запроваджує новий розділ “Розвиток навичок зв'язної мови”, у якому окреслювалися завдання й зміст роботи з розвитку зв'язного мовлення. Він зосереджує увагу вчителів на характері творчих робіт, завдань, спрямованих

на розвиток усного й писемного мовлення (до усних, наприклад, О. Біляєв відносив повні й точні відповіді на запитання вчителя, добір яскравих і виразних ілюстрацій до правил, складання простого плану переказу й твору, різні види переказів і творів; до усних і письмових – прості описи окремих предметів, діловий і художній опис). Тож зважаючи на вимоги часу, він фактично заклав основи розвитку стилістично диференційованого мовлення школярів. Цінними були думки автора щодо необхідності збагачення активного словника учнів, вироблення вміння правильно вживати форми слів, об'єднувати слова й словосполучення в речення, зв'язно висловлювати свої думки, вдосконалення культури мовлення [1, с. 67–72]. Прогресивною на той час була й думка про необхідність вивчення фонетики, граматики, правопису у взаємозв'язку зі збагаченням словникового запасу та піднесенням стилістичної грамотності учнів [1, с. 69].

Дійсно, переймаючись проблемами розвитку усного й писемного мовлення в процесі вивчення української мови, О. Біляєв постійно, упродовж усього життя, шукав шляхів створення якнайповнішої методики вдосконалення культури усного і писемного мовлення школярів. Так, у 70-х роках, розглядаючи науково-педагогічні основи нового змісту освіти з мови, шляхи вдосконалення методики навчання мови, він наголошує на необхідності розвитку мовлення учнів (зауважимо, що на цьому етапі науковець уживає термін “розвиток мови”). О. Біляєв глибоко переймався тим, що процес розвитку мовлення мав на той час односторонній характер: “Ще й сьогодні заняття з розвитку мови є переважно заняттями з розвитку писемної мови. Культура усного мовлення не користується тією увагою в школі, на яку заслуговує”, – зауважує він [2, с. 8]. У своїх публікаціях у фаховому журналі він обстоює думку про те, що засвоєння ознак обох форм мови, їх спільних і відмінних рис сприяє підвищенню культури мовлення, формуванню вмінь коригувати своє й чуже висловлювання, “вміння добирати потрібні слова і вирази, звичка до ясності й точності усного вислову, стрункість у викладі думок не можуть не позначатися й на писемній мові учня, а грамотна писемна мова, зі свого боку, сприяє чистоті усної мови” [2, с. 8].

Науковець переконаний у необхідності всебічно розвивати усне й писемне мовлення. Велику роль у цьому процесі він відводить творчим роботам школярів, органічно поєднаним із вивченням лексики, фонетики, граматики, правопису. Ще в 70-х роках він говорить про необхідність ширше практикувати творчі роботи, в яких учні мають складати текст, а тематика цих робіт має відбивати життєвий досвід учнів. Серед сукупності творчих вправ важливе місце в розробленій методиці відводиться таким, як розповідь, переказ, твір-роздум, ділові папери (доручення, розписка, лист, заява, протокол тощо) [3, с. 1 – 10]. Необхідно дбати, щоб усна мова була грамотною, розвиненою, виразною – висуває на сторінках популярного серед учителів журналу завдання О. Біляєв.

Усвідомлюючи, що стилістичний підхід у розвитку мовлення є досить продуктивним, а стилістична спрямованість розвитку усного й писемного мовлення учнів має ґрунтуватися на науковій основі у вигляді чіткої стилістичної характеристики їхнього мовлення, він окреслює перед дидактиками України завдання розробити методику навчання стилістики в школі [2]. Зауважимо, що М. Пентилюк – нині відомий український науковець, фундатор у галузі методики навчання стилістики в загальноосвітній школі, фахівець, який має зараз свою потужну школу послідовників і однодумців, успішно впоралася з висунутими на тому етапі розвитку лінгводидактики завданнями.

Не обходить увагою О. Біляєв і становлення лінгводидактичних понять у галузі розвитку мовлення. Саме його заслуга у розмежуванні на початку 70-х років методичних понять “розвиток мови” і “розвиток зв'язної мови”. Під першим учений розуміє значно ширше поняття: збагачення лексичного запасу учнів, оволодіння нормами літературної

мови, формування умінь і навичок зв'язного викладу думок в усній і писемній формах; поняття “розвиток зв'язної мови” він витлумачує як зв'язні відповіді на запитання вчителя за виучуваним мовним матеріалом, зв'язний виклад змісту параграфа підручника, складання текстів, аналіз ідейно-художнього змісту твору на уроці літератури, усний переказ тексту, спеціальні уроки з розвитку зв'язної мови [4, с. 54].

Порушує О. Біляєв і проблему типології уроків розвитку зв'язного мовлення. Він пропонує ввести в обіг термін “урок розвитку зв'язної мови”. Змістом таких уроків є, на думку науковця, письмовий переказ або твір, що вимагає певної кількості часу (1 – 2 години). До різновидів уроків розвитку мови О. Біляєв відносить урок навчального переказу (твору), урок контрольного переказу (твору), урок аналізу переказу (твору). Окремо він пропонує виділяти урок підготовки до контрольного твору [4, с. 55].

Науковець розробив типологію, структуру й організацію уроків розвитку навичок зв'язного мовлення в 4-8 класах, створив систему роботи над такими видами вправ з розвитку усного й писемного мовлення, як перекази й твори.

Він описує методику проведення уроку навчального переказу, подає класифікацію таких уроків за способом, характером відтворення змісту тексту, жанрами, формою мови (усній й письмовій), описує структуру цих уроків, розробляє методичні рекомендації щодо змісту роботи на кожному етапі уроку.

Цікавими, на наш погляд, видаються думки О. Біляєва щодо доцільності переказування тексту усно після складання плану: він вважає недоцільним усний переказ тексту, адже усна мова відрізняється від писемної й учням доводиться під час переказу трансформувати усну мову в писемну [4, с. 59].

Досить цінною є вказівка науковця на необхідність дотримуватися наступності в навчанні переказів і творів [5, с. 47]. Знання законів побудови висловлювань, набуті під час роботи над переказами різних жанрів, допомагають під час написання творів. Ця вказівка не втратила своєї значущості й досі.

Усвідомлюючи, що “учнівський твір – складніший, ніж переказ, вид мовної діяльності, спрямований на розвиток зв'язної мови, який вимагає від учня творчого й самостійного викладу думок, почуттів, суджень” [5, с. 47], О. Біляєв створює й систему роботи над творами. Він розробляє класифікацію учнівських творів за матеріалом до написання цих робіт, жанрами, формою мовлення, місцем і метою написання., вказує на необхідність враховувати жанрову специфіку твору, детально описує методику роботи на уроці написання навчального твору, уроці підготовки до контрольного твору [5]. Автор детально розглядає методику проведення уроку контрольного твору, уроку аналізу контрольного твору та деякі інші проблеми, класифікацію помилок, редагування учнівських творів, необхідність опрацювання системи роботи над творами й переказами [6].

Згодом його концептуальні положення стали підґрунтям для розробки багатьох систем розвитку усного й писемного мовлення (А. Богуш, Л. Варзацька, С. Караман, В. Мельничайко, Л. Нечай, М. Стельмахович, Г. Шелехова, В. Бадер та ін.). Саме завдяки методичному засвоєнню основних теоретичних засад, які розробив О. Біляєв, сучасні науковці досягли значних успіхів у розробці системи розвитку мовлення школярів: зроблено спробу по-новому підійти до визначення завдань і змісту роботи з розвитку зв'язного мовлення; окреслено коло умінь і навичок, необхідних учням для побудови власних зв'язних висловлювань; розроблено ефективні види вправ, спрямованих на формування мовленнєвих умінь і навичок.

Концептуальні положення О. Біляєва й М. Пентилюк щодо навчання школярів усного й писемного мовлення знайшли творче відображення в системі взаємопов'язаного навчання усного й писемного мовлення молодших школярів, яку вони створили.

Трансформуючи ідеї науковців, ми визначили основні напрями й зміст роботи в початкових класах у функціонально-стилістичному аспекті:

- засвоєння звукового боку мовлення (формування дикції, засвоєння орфоепічних норм, оволодіння інтонаційною системою рідної мови, її евфонічними засобами);
- опанування лексико-стилістичних засобів української мови, усунення лексичних помилок із мовлення молодших школярів;
- оволодіння словотворчими ресурсами, пропедевтичне ознайомлення зі словотворчими засобами стилістики;
- засвоєння морфологічних засобів мови (оволодіння вміннями і навичками цілеспрямовано використовувати частини мови та їх граматичні форми в текстах художнього, наукового і ділового стилів);
- практичне засвоєння синтаксичних засобів мовлення (уміння користуватися такими одиницями, як словосполучення й речення, розвиток уявлень про стилістичні функції словосполучень, речень);
- формування вмінь будувати тексти усної і писемної форм, різні за типами і стилями мовлення;
- засвоєння інтонаційних засобів, уміння користуватися ними в різних ситуаціях спілкування.

Демократичні перетворення в Україні наприкінці ХХ століття сприяли появі нових ідей і підходів у теорії і практиці навчання української мови в усіх її ланках. Саме тому неocenним став внесок О. Біляєва в розробку концепції навчання державної мови в школах України [10, с. 16-21], у якій мета навчання мови визначається як вільне володіння вміннями і навичками комунікативно виправдано користуватися мовними засобами під час слухання й читання, говоріння й письма в різних сферах, видах, формах і жанрах мовлення; трикомпонентне спрямування змісту навчання мови: лінгвістичний, етнокультурознавчий і методологічний аспекти, розкривається сутність мовленнєвої компетенції [10, с. 17].

Як теоретик і практик, який завжди вибудовував свою діяльність відповідно до вимог часу, О. Біляєв глибоко усвідомлював, що розбудова української держави, інтеграція в Європейське і світове співтовариство, перехід до високотехнологічного інформаційного суспільства вимагають подальшого переосмислення змісту, методів, форм організації мовної освіти в усіх її ланках. Тому він вважав, що насамперед наукового вирішення потребують питання визначення шляхів органічного й раціонального поєднання на уроці роботи над засвоєнням відомостей з фонетики, лексики, словотвору, граматики, орфографії й пунктуації та розвитком усного й писемного мовлення [11, с. 2 -6].

Створення нових ефективних моделей шкільного навчання мови в школі, на думку науковця, має спрямовуватися на виховання особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє швидко опрацьовувати здобуту інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв'язання проблем, вільно орієнтуватися в різноманітних комунікативних ситуаціях. Усе це вимагає комплексного застосування як вербальних, так і невербальних засобів із метою комунікації, вміння спілкуватися в конкретних соціально-побутових ситуаціях, виявляти ініціативність під час спілкування, вільно послуговуючись усною і писемною формами мовлення.

Проблема ефективної організації мовленнєвої діяльності, спрямованої на оволодіння усним і писемним мовленням, постає сьогодні ще з більшою гостротою й у зв'язку з подальшою розробкою її теоретичних основ у комунікативній лінгвістиці, теорії тексту, функціональній стилістиці, психології, психолінгвістиці й лінгводидактиці, підвищенням вимог до результатів навчального процесу з рідної мови. Тож і сьогодні українські лінгводидактики, зберігаючи й примножуючи традиції наукової школи О. Біляєва, мають

усі можливості для подальшого творчого переосмислення методичної спадщини науковця, її подальшого застосування з метою створення якісно нових технологій навчання мови, що відповідають сучасним потребам практики.

Узагальнення ідей О. Біляєва, подальший їх творчий розвиток, сприятимуть, на наш погляд, розв'язанню таких проблем у сучасній методиці викладання мови, як становлення української комп'ютерної лінгводидактики, її найважливіших складників – технологій навчання таких видів мовленнєвої діяльності, як аудіювання, читання, говоріння й письмо з використанням програмно-педагогічних засобів навчання мови. На часі створення концепції взаємозв'язаного навчання усного й писемного мовлення школярів із використанням комп'ютерних технологій, розроблення й широке впровадження в навчальний процес комп'ютерних програм, спрямованих на опанування обох форм мовлення.

1. Біляєв О. М. Курс української мови в 4 класі // УМЛШ. 1970. № 5. С. 67-72.
2. Біляєв О. М. Актуальні проблеми методики мови // УМЛШ. 1972. № 1. С. 1-9.
3. Біляєв О. М. Сучасний урок мови // УМЛШ. 1972. № 9. С. 1-10.
4. Біляєв О. М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // УМЛШ. 1974. № 7. С. 53-64.
5. Біляєв О. М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // УМЛШ. 1974. № 11. С. 47- 58.
6. Біляєв О. М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // УМЛШ. 1975. № 3. С. 60-68.
7. Біляєв О. М. Підвищувати якість навчання мови // УМЛШ. 1976. № 8. С. 13-23.
8. Біляєв О. М. Становлення і розвиток методики мови // УМЛШ. 1977. № 11. С. 51-63.
9. Біляєв О. М. Лінгводидактичні основи сучасного уроку мови // УМЛШ. 1982. № 10. С. 50-61.
10. Біляєв О., Скуратівський Л., Симоненкова Л., Шелехова Г. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово. 1996. № 1. С. 16-21.
11. Біляєв О. Зміст уроку мови // УМЛШ. 2003. № 4. С. 2 -6.
12. Біляєв О. Спостереження над мовою як метод навчання // УМЛШ. 2004. № 3. С. 2-4.
13. Біляєв О. Робота з підручником // УМЛШ. 2004. № 4. С. 2-4.

**A PROBLEM OF THE ASSOCIATE TEACHING OF VERBAL AND WRITING
SPEECH OF SCHOOLBOYS IS IN THE METHODOICAL LEGACY
OF A. BELYAEV**

Valentya Bader

*Slovjansks' State Pedagogical University,
Department of theory practices of primary education,
вул. General Batyuk, 19, 84116, Slovjansk, Donetsk area, Ukraine,
tel.: (+3806262) 3 97 50, e - mail: v bader@i.ua*

In the article the methodical legacy of A. Belyaev is examined in the aspect of teaching of verbal and writing speech of schoolboys; the ideas of prominent scientist are summarized on the methods of organization and conducting lesson of development of speech; the role of methodical legacy of scientist turns out in subsequent development of Ukrainian lingvodidactics.

Keywords: Ukrainian lingvodidactics; table of contents, forms, methods and teaching facilities; intercommunication is in teaching of verbal and writing speech; lingvodidactic's system; communicative-vocal abilities and skills.

**ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗАННОГО ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ И
ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ШКОЛЬНИКОВ В МЕТОДИЧЕСКОМ
НАСЛЕДИИ А. БЕЛЯЕВА**

Валентина Бадер

*Славянский государственный педагогический университет,
кафедра теории и практики начального образования,
ул. Генерала Батюка, 19, 84116, Славянск, Донецкой области, Украина,
тел.: (+3806262) 3 97 50, e-mail: v_bader@i.ua*

В статье рассматривается методическое наследие А. Беляева в аспекте обучения устной и письменной речи школьников; обобщаются идеи выдающегося ученого относительно методики организации и проведения уроков развития речи; выясняется роль методического наследия ученого в последующем развитии украинской лингводидактики.

Ключевые слова: украинская лингводидактика; содержание, формы, методы и средства обучения; взаимосвязь в обучении устной и письменной речи; лингводидактическая система; коммуникативно-речевые умения и навыки.

Стаття надійшла до редколегії 9.11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010